

DİVAN'DA DİL VE DİL BİLGİSİ ÇÖZÜMLEMELERİ*

Fuat BOZKURT

“Türkçe Sözlük Divanı” biçiminde adını Türkçe söyleyebileceğimiz Divan, 11. yüzyıl Türk dünyasının aynası konumundadır. Her söz başı, bir evren; her kural bir gizem-gizaçar (şifre) sunar. Serpilip yayılan bir ulu çınar konumundaki Türk dil evreninin gözgüsünü andırır. Çok yönlü ele alınıp değerlendirilmesi gereken bu dev yapının biz kısaca dil kurallarına değineceğiz bildirimizde. Bizden önce de birçok kez irdelendi bu kurallar. Var olan verileri her araştırmacı dönemin bakış açısı ile ele aldı. Biz daha çok çağdaş dil bilim açısından yorumlayıp değerlendireceğiz.

Öncelikle söyleyelim ki, böylesine dev bir uğraşa Kaşgarlı Mahmut, büyük güçlükler, yokluklarla girişmiş. Gereçleri derleme, bir araya getirip toplama gibi bitimsiz çaba isteyen işin üstesinden adına yaraşır biçimde kalkarken, Arap yazısının yetersizliği ve dil bilgisi terimlerinin yokluğu Kaşgarlı'yı bunaltan en büyük sıkıntılar olmuş.

Eski yazının yetersizliği yüzünden Kaşgarlı, Türkçenin ses ve yapı özelliklerini açıklamaya çalışırken, büyük sıkıntılar çekiyor. Divan'ın değişik bölümlerinde açıklama gereğini duyduğu Türkçenin ses dizgesi konusunda bu sıkıntı doruklara ulaşıyor.

Ses dizgesini açıklama çabalarında en önemli sıkıntı, dönemin dil anlayışında yazaç (harf) ve ses ayrımının bulunmaması. Ses-yazaç ayrımı yapılamadığı için, yazım ile söyleyiş kuralları birbirini zorluyor. Sözelimi dudak benzeşmesi ve ünsüz uyumu, eski yazının yazım geleneğinde gösterilmiyor. Bu noktalarda Kaşgarlı, sözcüğün söylenişi ile yazımı arasındaki ayrımı anlatmaya çalışıyor. Özellikle sözcüklere eklenen eklerle sözcüğün son sesi arasında oluşan titreşimli-titreşimsiz ünsüz uyumunu büyük bir incelikte açıklıyor.

Yine bu bağlamda, sözcüğe bir ek gelmesi durumunda kimi oynak seslerin düşmesi ya da yazımda gösterilmemesini “illet” terimi ile açıklamaya çalışıyor.

Kaşgarlı Eski ve Orta Türkçenin uzun ünlülerini büyük bir ustalıkla bize ulaştıran ilk kaynak konumunda. Eski Türkçenin uzun ünlülerini büyük bir sezgi ile, çift gösterge ile yazarak yansıttırıyor. Dilcilerin ancak 1930'lu yıllarda ayırımına vardıkları, Türkçedeki uzun ünlü varlığını o, 11. yüzyılda keşfediyor.

Ancak, eski yazının yetersizliği Kaşgarlı'nın elini kolunu bağlıyor. Kök sözcüklerdeki uzun ünlüleri eski yazının olanakları çerçevesinde açıklıyor. Sözelimi, “tavuk” sözcüğü **taqâgu** yazımı ile çıkıyor karşımıza. Oğuzca çadır sözcüğü **çâçır** biçiminde geçiyor. Özellikle eklerde (sözelimi **-sâ/-se** koşul ve -

* Bildiri sonunda bahsedilen metin, bir bildiriler kitabı hacmi için çok uzun olması nedeniyle, yayımlanamamıştır.

mâq/-mek eylemlilik, *-mâ/-me* olumsuzluk, *-gâq* yapım eki *-yatgâq* ‘yatak’ sözcüğünde geçer-, *-lâ/-le* addan eylem yapım ekleri gibi) eski yazının yetersizliği bize belli bir ipucu vermiyor. Doğal olarak pek çok ek ünlü ile yazılıyor. Ne ki bu eklerin uzun ünlülü mü, vurgulu mu söylendiğini, ya da olağan ünlü ile söylenip de yazımda mı böyle gösterildiğini kestiremiyoruz. Biz yaptığımız uyarlamada yazımı ölçü alarak uzun ünlü ile gösterdik (Kabalcı Yayınları arasında adım çıkartılarak basılan şu an yargısı süren yayın.)

Divan’dan günümüze uzanan süreçte uzun ünlü konusunda yine sıkıntıda bulunuyoruz. Şöyle ki, Eski ve Orta Türkçede uzun ünlülerin varlığını biz, çağdaş Türk lehçelerinden (Yakut, Türkmen) yola çıkarak öğrendik. Yakın dönemde Halaççanın bulunması ve Türkolojideki konumunun ortaya konması ile yeni bir sorun ortaya çıktı: Halaççayı Türkoloji dünyasına tanıtan Hocam Prof. Dr. Gerhard Doerfer’in savına göre, ***Türkçede kökende üç tür ünlü bulunuyor. Bunlar olağan (normal), uzun ve vurgulu uzun ünlüler. Kaşgarlı Divan’da yalnız vurgulu uzun ünlüleri göstermiş. Uzun ünlüler gösterilmemiş konumda.***

Böyle bir durumda nasıl karar vereceğiz? Çağdaş Türk lehçelerinden yola geçmişe uzanma denemesi yapılabilir. Nitekim, Doerfer, Halaççadan yola çıkarak Eski ve Orta Türkçede h- önsesinin bulunduğu savını ileri sürüyor. Halaççanın Kaşgarlı’da anılan Argucaya dayandığını söylüyor. Bu noktalarda Türkologları yeni araştırmalar bekliyor. Türk lehçe ayrımlarını yaparken Oğuzcada y- ön sesinin Kıpçakçada olduğu gibi c- sesine dönüştüğünü söylüyor. Günümüzde Kıpçakçaya dayanan Türk lehçelerinde bu değişimi görüyoruz. Ama, Oğuzca için söz konusu değil. Bu durumda Kaşgarlı’yı yanıltan ne, Kıpçak-Oğuz karışımı bir lehçeden yola çıkarak mı bu savı ileri sürüyor bunu saptamamız da zor.

Bizim için en önemli nokta Kaşgarlı’nın Türk dil bilgisine yaklaşımı. Kaşgarlı Türkçedeki sözcükleri üç başlıkta ele alıyor: ad, eylem, edat. Edat başlığı altında Türkçedeki örgü ekleri ile ilgi sözcüklerini ele alıyor.

Bu yaklaşım -bilinçli olsun ya da raslantıya dayansın- Türkçenin gizemi konumunda. Şöyle ki, Türkçede sözcükler, doğrudan devinime girip tümce oluşturabilen ya da durağan olmak üzere iki bölüme ayrılır. “Edat” başlığı altında ele alınan birimler ise yalnızca sözcükler arası ilişki kuran biçimbirimler konumundadır. (Kaşgarlı’nın edat diye tanımladığı bu biçimbirimlere uyan en güzel terim “ulam” sözcüğü, ama “ulam” Türkçede “kategori” terimine karşılık olarak düşünülmüş. Bu nedenle yalın bir sözcük öneremiyorum.)

Bu üç biçimbirim türünden yola çıkan Kaşgarlı ilgi çekici bir biçimde dönümlü tümce örnekleri veriyor. Söz gelimi **suw süzündi**: o suyu süzdü örneğini verdikten sonra **süzündi suw** biçimine dönüştürüyor ve “*Böylece eylem bir işin nesnesi olan ad konumuna gelir ve anlamı ‘süzülmüş su’ olur*” diyor.

Bu türden örneklerle dolu Divan. Edilgen eylem anlatılırken, “**közetmiş neng:** gözetilmiş nesne, **quturmuş qâp:** boşaltılmış şarap tulumu, **sawılmış kün:** batmış güneş, **sugılmış suw:** çekilmiş su” örnekleri verilir (2.32).

Dönüşümlü tümce örnekleri bunlar. Kaşgarlı devinin beliren sözcükle durağan sözcüğün yer değiştirmesi ile sözcüklerin işlevlerinin değişmesini anlatıyor. Dönüşmüş örnekler çağdaş dil bilimin **sözce** kavramı ile örtüşüyor. Dil bilimciler sözceyi “birden çok biçimbirimin oluşturduğu söz bölümü” olarak tanımlıyorlar. Geleneksel dil bilgisi tümceyi yargı birimi olarak benimserken, çağdaş dil bilgisi sözceyi esas alıyor. Aynı sözcüklerin değişmeksizin yer değiştirerek işlev değişimini verirken Kaşgarlı çağdaş dil bilimin bu ilkesini sergiliyor. Einstein’ın “Düşgücü bilgiden daha önemlidir.” türünden bir özdeyişi var. Kaşgarlı için de bu özdeyiş geçerli. Olağanüstü bir sezgi ile Türk dilinin gizemine uzanıyor.

Günümüzde Türk dillerinde **tasviri fiille** söylemi betimleme önemli bir yer tutar. Bu kullanım, *esas eylemdeki oluş ve kılışı betimleyen bir yardımcı eylemin özel bir anlam oluşturacak biçimde birleşip kaynaşması*” olarak tanımlanır. (Z. Korkmaz: Gramer Terimleri Sözlüğü).

(**Yeterlik, yakınlık, gereklik ve sürerlik** gibi işlevleri olan bu kullanım türü, söyleme bir kıvam katar. Bu nedenle biz bu tür kullanımı kıvam, **kıvamlık** terimi ile karşılamak düşüncesindeyiz. Sanırsız dilimiz açısından da uygundur.)

Divan’da **kıvamlı** kullanımları Arapça açıklamalardan çıkarabiliyoruz. Birkaç örnek sözce ya da tümce kıvamlı anlatımla açıklanıyor. Söz gelimi şu örnekler var:

ol anı satıgsaq ol: O, onu satma niyetinde.

ol tawârni satıgh ol: O, malını satayazdı.

ol anı tutugh ol: O, onu tutayazdı.

Benzer işlevlerin geniş zaman kipi ile karşılandığına da örnekler var:

men bargalır men: Ben, varmak üzereyim.

men turgalır men: Durmak üzereyim.

ol yâ qurqalır: O, yay kurmak üzere.

Kıvamlık işlevinde yalnız **qalır, qalmaq** yardımcı eylemini kullanımına tanık oluyoruz. Gerçekte, Eski Türkçeden günümüze **kıvamlık** kullanımının irdelenmesi gerekli bir ödev olarak dilcileri bekliyor. Divan’da kıvamlı söyleme daha çok **çatı** kullanımı içinde yer verilmiş. Söz gelişi, “yapanın işi yapar görünmesi” diye tanımlanan dönüşlü çatı örneğinde **ol ewge barındı** tümcesi “O, eve gider göründü.” biçiminde açıklanmış. Bu söyleyiş bir yakınlık anlatır izlenimini uyandırıyor.

Divan’da en çok yer verilen dil açıklamaları arasında çatı kullanımı yer alıyor. Kaşgarlı, elini kolunu bağlayan terim yokluğuna karşın, çatı olayını açıklamalarda keskin örneklerle ayırt ediyor. Bizim daha yakınlarda ayırımına vardığımız ettirgenlik ile oldurganlık arasındaki anlam ayrımını derin bir sezgi ile örnekliyor. Yazaç sayısına göre bölümlediği için değişik yerlerde aynı ekleri açıkladığı oluyor. Ama hiçbir açıklama başkası ile çelişmiyor.

Bu kısa zaman diliminde Divan’ın dil çözümlemelerini anlatmak olanaksız. Divan’ın dille ilgili bölümlerini yeni bir düzen içinde sunmak istiyorum. Meslektaşlarıma bu metnin benim bildirimden çok daha yararlı olacağına inanıyorum.

Saygılarımla.